

2001

þÿ — , Á · Ã⁰ μ Å Ä^{1 0} ® ¿ Å ´ μ Ä μ Á ì Ä · Ä ±
þÿ⁰ Á ¬ Ä ¿ Å Â Ã μ ¼¹ ± À » ¿ Å Á ± »¹ Ã Ä
þÿ À ¿ » Å À ¿ »¹ Ä¹ Ã ¼^{1 0} ®)⁰ ¿¹ ½ É ½⁻ ± .

Manitakis, Antonis

<http://hdl.handle.net/11728/11412>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

Η θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους σε μια πλουραλιστική (και πολυπολιτισμική) κοινωνία.

*Στο κείμενο αυτό, με αφετηρία και κύριο άξονα τις σχέσεις της
ελληνο-ορθόδοξης Εκκλησίας με το Κράτος και το Έθνος, εξετάζεται
παρεμπιπτόντως και η σχέση της «πνευματικής - κανονικής»
δικαιοταξίας με την «κοσμική / ή κρατική. Υποστηρίζεται τέλος ότι η
ελληνο-ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση και λατρεία οφείλει, ως
βασική συνιστώσα της ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας, να
συνυπάρχει και να επιβεβαιώνεται ειρηνικά μέσα σε μια ανοικτή και
πλουραλιστική κοινωνία με άλλες πολιτισμικές συλλογικές
ταυτότητες, σε συνθήκες ισότητας και αμοιβαίου σεβασμού. Το αρχικό
κείμενο διορθώθηκε και επικαιροποιήθηκε, ενόψει και της πρότασης
του Σύριζα για την ρητή αναγραφή της θρησκευτικής ελευθερίας.
(Ανακοίνωση που έγινε στο Goethe Institut της Θεσσαλονίκης στις 19
Νοεμβρίου 2001).*

(Για όλα αυτά εκτενέστερα στη μονογραφία, «Οι σχέσεις της
Εκκλησίας με το Κράτος Έθνος», Νεφέλη, 2000)

Εισαγωγή

1. Επικρατεί η άποψη, τόσο σε Έλληνες μελετητές, όσο και σε ξένους ότι στην Ελληνική Πολιτεία ο χωρισμός κράτους και εκκλησίας δεν είναι θεσμικά και συνταγματικά καθιερωμένος και ότι ο κοσμικός χαρακτήρας του Ελληνικού κράτους δεν προκύπτει με σαφήνεια από το Σύνταγμα. Ορισμένοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι το Ελληνικό Σύνταγμα επιτρέπει στο κράτος να θρησκευείται, ως ορθόδοξο, και ότι η εξουσία του οφείλει να ασκείται σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες της Ορθόδοξης πίστης.

Οι απόψεις αυτές βρίσκουν στήριγμα, είναι αλήθεια, σε ορισμένες συνταγματικές διατάξεις, καθώς και στην προνομιακή υπέρ της Ορθόδοξης Εκκλησίας νομοθεσία του ελληνικού κράτους. Από τις συνταγματικές διατάξεις αρκεί να αναφέρουμε ότι το Σύνταγμα, στην προμετωπίδα του επικαλείται το θείο: **«εις το Όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και αδιαιρέτου Τριάδος»**, ότι η ορθόδοξη πίστη αναγνωρίζεται ρητά ως η **«κρατούσα στην επικράτεια θρησκεία»**, ότι οι **«ιεροί κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας»**(άρθρο 3 παρ.1Σ) είναι συνταγματικά κατοχυρωμένοι, και ότι η εκπαίδευση επιβάλλει τη καλλιέργεια της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων (άρθρο 16 παρ. 2).

Η διατήρηση εξάλλου της μεταξικής νομοθεσίας, της περιόδου 1937-1939, ενισχύει τις αντιλήψεις αυτές, αφού εξαρτά την άδεια

ίδρυσης και λειτουργίας ναών για τους ετεροδόξους από τη συναίνεση των ορθόδοξων εκκλησιαστικών αρχών. Η νομοθεσία δεν προέβλεπε εξάλλου μέχρι πρότινος, την αποτέφρωση των νεκρών ούτε η πολιτική κηδεία κ.ά.

Πράγματι, όλα αυτά, ανοίγουν ρωγμές στο σύστημα πλήρους χωρισμού κράτους και εκκλησίας, δεν είναι όμως ικανά, από μόνα τους να αναιρέσουν ούτε καν να θίξουν, τόσο το δημοκρατικό-λαϊκό χαρακτήρα του συνταγματικού κράτους στην Ελλάδα καθώς και την *σαφή θεσμική διάκριση της πολιτικής από τη εκκλησιαστική εξουσία, όσο και την συνταγματική αρχή της ανεξιθρησκείας και της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους, που ρητά απορρέει από το άρθρο 13Σ και που καθιερώνει τη θρησκευτική ελευθερία*. Θέση που δέχεται η θεωρία και η νομολογία δύο αιώνες τώρα .

Ας πάρουμε ως παράδειγμα την συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων και ας προσεγγίσουμε το πραγματικό νόημα της διάταξης αυτής. Οι ιεροί κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος είτε αναφέρονται σε δογματικά ή λατρευτικά ζητήματα είτε αφορούν τις θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τη διοίκησή της είναι συνταγματικά κατοχυρωμένοι, αφού στο Σύνταγμα ορίζεται ότι «Η ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος τηρεί απαρασαλεύτως τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις». Παραγνωρίζεται, συχνά, ωστόσο, ότι η **υποχρέωση σεβασμού των ιερών κανόνων απευθύνεται και αφορά κατά πρώτον και κύριο λόγο στην Εκκλησία**. Δέκτης άρα της υποχρέωσης είναι η Εκκλησία. Η Πολιτεία οφείλει βέβαια και αυτή να σέβεται και να περιφρουρεί ή να μη περιφρονεί τους κανόνες που διασφαλίζουν τη δογματική ενότητα της Ορθοδοξίας (Βλ. Αρ. Μάνεση-Κ. Βαβούσκου, Γνωμοδότησις, "Εκκλησία", 1975, 304 επ., Χ. Παπαστάθη, Στοιχεία Εκκλησιαστικού Δικαίου, 1994, σ. 65 επ., και Σ. Ορφανουδάκη, Οι Ιεροί κανόνες και το Σύνταγμα, Αρμ. 1981. 82-83) καθώς και την "ενότητα διοικήσεώς της" και κυρίως τους κανόνες που θεμελιώνουν **το αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας της Ελλάδος**. Από την υποχρέωση ωστόσο αυτή σεβασμού **δεν απορρέει κάποια υπέρ συνταγματική ισχύ των ιερών εκκλησιαστικών κανόνων** και κατίσχυσή τους απέναντι σε πράξεις κοινές, νόμους ή διατάγματα του κράτους. (Από την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με το αμφιλεγόμενο ζήτημα της σημασίας της συνταγματικής κατοχύρωσης των ιερών κανόνων, (βλέπε υπέρ της άποψης που υιοθετείται εδώ, αντί άλλων Χ. Παπαστάθη, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα του 1975, Δίκαιο και Πολιτική, 15 (1988) σ. 61-84, [69-77], Ι. Κονιδάρη, Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονισσεώς τους, Αντ. Σάκκουλα, 1994, σ. 223).

Όλες οι συνταγματικές διατάξεις που προαναφέρθηκαν αφορούν άρα την Ορθόδοξη Εκκλησία, την οργάνωσή της ως αυτοδιοίκητο δημόσιο οργανισμό, καθώς και την σχέση της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Απευθύνονται άρα στους κληρικούς και στους πιστούς του ορθόδοξου δόγματος, στον κλήρο και στον ορθόδοξο λαό και ρυθμίζουν, επομένως, πρωταρχικά, **, αλλά** . Λόγω ακριβώς του διαφορετικού πεδίου εφαρμογής

των δύο αυτών συνταγματικών διατάξεων, του άρθρου 3Σ και του άρθρου 13Σ, δεν επέρχεται από το πρώτο καμμία ρωγή ή κάποιος περιορισμός στο κανονιστικό περιεχόμενο και στο νόημα του δεύτερου. Το μόνο άρθρο που επηρεάζει την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας είναι το άρθρο 16Σ, που προβλέπει την θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των Ελλήνων. Αλλά και αυτό δεν επιτρέπεται να ερμηνευτεί και εφαρμοστεί με τρόπο που να **θίγεται η συνταγματική προστασία της ελεύθερης και ίσης, από όλους του πολίτες και από όλους τους κατοίκους της Επικράτειας, άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας και λατρείας.**

Κρατική δικαιοταξία και εκκλησιαστική, «κανονική» δικαιοταξία

2. Οι κανόνες της Εκκλησίας είτε έχουν τεθεί από εκκλησιαστικές αρχές κατόπιν νομοθετικής εξουσιοδότησεως είτε βρίσκονται σε κείμενα ιερά και σε αποφάσεις Οικουμενικών Συνόδων, θα πρέπει να θεωρηθούν ότι αποτελούν, όλοι μαζί, μια ξεχωριστή "*δικαιοταξία*" εντός της κρατικής έννομης τάξης, η οποία διαθέτει το δικό της πεδίο εφαρμογής και ονομάζεται "*κανονικότητα*". Ισχύουν, επομένως, και εφαρμόζονται στο εσωτερικό της δικαιοταξίας αυτής και **δεσμεύουν άμεσα και παράγουν υποχρεώσεις μόνο όσους υπάγονται σε αυτήν.**

Αυτό σημαίνει ότι οι εν λόγω κανόνες κατοχυρώνονται, κυρίως, "υπέρ της Εκκλησίας" και για την Εκκλησία (Αν. Μαρίνου, Σχέσεις... σ. 133 επ.), και ισχύουν μεν "έναντι πάντων", (ΣΕ 1028/1993, ΤοΣ 1993. 547 [548-551]), με την έννοια ότι όλοι βαρύνονται με την υποχρέωση σεβασμού τους: Πολιτεία, πολίτες και πιστοί. Αυτό όμως δεν τους εξομοιώνει με τους νόμους του κράτους και δεν τους προσδίδει καθολική ισχύ ούτε τους εξοπλίζει με δύναμη παραμερισμού κανόνων δικαίου και αποφάσεων της πολιτείας και κατίσχυσης απέναντί τους.

Ο ιερός, π.χ. κανόνας της Εκκλησίας «ναός άπαξ καθαγιασθείς παραμένει εσαεί ναός», ανήκει, εφ' όσον αποτελεί κανόνα πνευματικό ή δογματικό, στην *«πνευματική δικαιοταξία» της Εκκλησίας, και ως τέτοιος, δηλαδή ως κανόνας πνευματικού περιεχομένου, δεν μπορεί ούτε να θιγεί ή να τροποποιηθεί από πολιτειακή πράξη, ούτε όμως κατ' αντίστροφο τρόπο έχει τη νομική δύναμη να ακυρώσει ή να αποδυναμώσει πράξη πολιτειακή (νόμο ή διοικητική πράξη).* Ο αρχαιολογικός νόμος με τις διατάξεις του και ο δογματικός κανόνας που αναφέραμε προηγουμένως ανήκουν σε δύο διαφορετικά επίπεδα που δεν διασταυρώνονται μεταξύ τους, διαθέτουν, δηλαδή, διαφορετικά πεδία εφαρμογής και ισχύ.

Η διάκριση της πολιτικής από την εκκλησιαστική εξουσία και η καθιέρωση στην Ελλάδα της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως Εκκλησία του έθνους. Η συνταγματική αρχή της Νόμω κρατούσης Πολιτείας

3. Όσοι υποστηρίζουν τα αντίθετα, αγνοούν την ελληνική συνταγματική και εκκλησιαστική ιστορία, επιδίδονται σε τυπολατρική ερμηνεία του Συντάγματος, χωρίς να εξετάζουν το πολιτικό σύστημα και

την πραγματική θέση της Εκκλησίας σε αυτό, συγχέουν το κράτος με την κοινωνία, δεν διακρίνουν την Εκκλησία από την θρησκεία, δεν βλέπουν την διάκριση της πολιτικής από την εκκλησιαστική εξουσία.

Στην Ελλάδα από τότε που ιδρύθηκε το ελληνικό κράτος και διακηρύχθηκε η εθνική ανεξαρτησία από τα επαναστατικά συντάγματα, το κράτος που σχεδιάστηκε και τελικά οικοδομήθηκε βασίστηκε στην λαϊκή κυριαρχία, στην αρχή ότι όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον λαό και από αυτόν αποκλειστικά αντλούν την ισχύ και την νομιμοποίησή τους και όχι από το Θεό ή από κάποια άλλη δύναμη. Η πολιτική εξουσία θεμελιώθηκε στην πολιτική ισότητα των πολιτών, οι οποίοι αναγνωρίστηκαν όλοι φορείς ίσων δικαιωμάτων, ενώ κατοχυρώθηκε η θρησκευτική ελευθερία και η ίση προστασία από τους νόμους όλων των θρησκειών. Η αναγνώριση της Ορθόδοξης ως «επικρατούσης θρησκείας» δεν σημαίνει και ουδέποτε ερμηνεύτηκε ως ως επίσημη θρησκεία του κράτους αλλά ως θρησκεία της πλειοψηφίας του πληθυσμού σε όλη την επικράτεια.

Το πιο εντυπωσιακό όμως στην ελληνική περίπτωση, το οποίο αγνοούν ή υποτιμούν ορισμένοι ερμηνευτές του Συντάγματος, είναι ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, ιδρύθηκε διοικητικά και οργανώθηκε αυτόνομα και αυτοκέφαλα σε σχέση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο με απόφαση και πράξη μονομερή του ελληνικού κράτους. Η πράξη εκείνη –πρόκειται για το β.δ. 23/7-4/8, 1833– είχε τεράστια συμβολική και πολιτική σημασία, διότι δήλωνε την «κοσμική» προέλευση του αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος και σηματοδοτούσε τη διοικητική εξάρτησή της από κράτος και την πολιτική εξουσία. Έκτοτε και μέχρι πρόσφατα η Εκκλησία της Ελλάδος ήταν οργανωτικά εξαρτημένη από το κράτος, το οποίο κατάρτιζε και ψήφιζε τον καταστατικό χάρτη της και ήταν πλήρως υποταγμένη στις αποφάσεις και στους εθνικούς στόχους της πολιτικής εξουσίας.

Αυτό που δεν τονίζεται ακόμη, όσο θα έπρεπε, είναι ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος δεν οργανώθηκε μόνο ως θεσμός του κράτους, δεν εξοπλίστηκε μόνο με προνόμια δημόσιας εξουσίας ανέλαβε παράλληλα να συνδράμει το κράτος στους εθνικούς στόχους, να το εμπυχώνει συμβολικά και αυτό την ανάγκασε να συμπεριφέρεται εκτός από **Εκκλησία του κράτους και ως Εκκλησία του έθνους**. Την εποχή της Μεγάλης Ιδέας η Εκκλησία της Ελλάδος ενστερνίστηκε τους εθνικούς στόχους του κράτος, τους έκανε δικούς της και τους ενσωμάτωσε στην θρησκευτική της ιδεολογία. Τα θρησκευτικά της πιστεύω διασταυρώθηκαν με τα εθνικά. *Το ελληνικό έθνος ιεροποιήθηκε ή αγιοποιήθηκε και η Ορθόδοξη Εκκλησία ελληνοποιήθηκε ή εθνικοποιήθηκε*. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος βρέθηκε έτσι περιβεβλημένη με δύο «εγκόσμιες» ιδιότητες, μια κρατική και μία εθνική, αναγνωρίστηκε ως εκκλησία κρατική και εθνική, μαζί.

Οι δύο αυτές ιδιότητες επέτειναν την εγκόσμια φυσιογνωμία της, εκκοσμίκευσαν το δημόσιο λόγο της και την υπέταξαν ακόμη πιο πολύ

σε αυτήν, την έκαναν δουλική απέναντί της. Σε σημείο που η πολιτική εξουσία με τον αέρα της νόμου κρατούσης Πολιτείας, αγνοούσε συχνά το «αυτοδιοίκητο» της Εκκλησίας και παρενέβαινε στα της διοικήσεώς της και στα εσωτερικά της.

Η **σχέση υποταγής της εκκλησιαστικής εξουσίας στην πολιτική και η καθιέρωση του συστήματος της «νόμου κρατούσης Πολιτείας»** είναι πιστεύω το **ιδιάζον των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα** και το αποφασιστικό κριτήριο για να κατανοήσουμε την ουσία τους. Ο χωρισμός τους θα πρέπει, επομένως, να ιδωθεί μέσα από το πρίσμα αυτό. Σε ό,τι αφορά την σχέση της με τη πολιτική εξουσία, ενώ τυπικά ήταν πλήρως χωρισμένη, στην ουσία ήταν θεσμικά υποταγμένη στο Νόμο και στις αποφάσεις της και υπηρετούσε πιστά τις επιδιώξεις και δικαιολογούσε τις πολιτικές της. Οι κληρικοί δεν είχαν δικαίωμα να πολιτεύονται ούτε να αναμειγνύονται στην πολιτική. Η Εκκλησία ήταν τυπικά ακομμάτιστη, στην πραγματικότητα όμως ήταν προσδεδεμένη στα κόμματα της δεξιάς καθώς και στις φιλοβασιλικές παρατάξεις.

Το αποτέλεσμα της παράδοξης αυτής σχέσης λειτούργησε προς όφελος της κρατικής ή πολιτικής εξουσίας, η οποία απεκόμιζε πολλαπλά πολιτικά και ιδεολογικά οφέλη κάνοντας ορισμένες παραχωρήσεις στο συμβολικό κυρίως χαρακτήρα, περιβάλλοντας π.χ. τις δημόσιες τελετές με τελετουργικό-θρησκευτικό χαρακτήρα και διατηρώντας ορισμένα προνόμια, μισθολογικού, δημοσιονομικού, εκπαιδευτικού, αστικού και εκκλησιαστικού χαρακτήρα στην Εκκλησία. Το ουσιώδες όμως είναι ότι *η πολιτική εξουσία και γενικά η πολιτεία χρησιμοποιούσε την Εκκλησία ως θεσμό κρατικό για τους δικούς της λόγους, χωρίς η Εκκλησία να μπορεί να παρεμβαίνει αντίστοιχα με το ίδιο βάρος και με δική της άποψη στην κυβερνητική πολιτική, σε τομείς που θα την ενδιέφεραν όπως παιδεία, κοινωνική πρόνοια ή ποινική καταστολή κ.ά. Η Εκκλησία δέχτηκε να ενεργεί εντός του Συντάγματος, εντός των ορίων του Νόμου και επέδειξε γενικά όλα αυτά τα χρόνια μια συμπεριφορά νομιμόφρονα.*

Η θεσμική αυτή σχέση εμφάνισε τους πρώτους τριγμούς με την άνοδο στον αρχιεπισκοπικό θρόνο του νέου αρχιεπισκόπου, Χριστόδουλου, ο οποίος διεκδίκησε να έχει λόγο για τα δημόσια πράγματα και το δικαίωμα να παρεμβαίνει στα θέματα που η Ιεραρχία έκρινε ότι αφορούν τους ορθόδοξους πιστούς, την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, την εξωτερική πολιτική και γενικά την πορεία του έθνους.

Η Εκκλησία επιχείρησε έτσι να αντισταθεί στη θέσπιση ενός νόμου, που η πολιτική εξουσία έκρινε ότι αναγόταν στην αποκλειστική της δικαιοδοσία, αφού αφορούσε την αναγραφή του θρησκευόμενου στις αστυνομικές ταυτότητες. Έδωσε μια μάχη δημόσια, με κινητοποιήσεις και πιέσεις στην κοινή γνώμη. Με τη συλλογή εκατομμυρίων υπογραφών. Την μάχη την έχασε και στο συμβολικό και στο νομικό επίπεδο. Η προσφυγή της στη δικαιοσύνη απορρίφθηκε. Το Συμβούλιο της Επικρατείας υπήρξε καταπέλτης για την ίδια.

Βρισκόμαστε έτοι στην εξής αντιφατική κατάσταση. Η πρόσφατη κρίση στις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας και η έκβαση αυτής της κρίσης δείχνει ότι η μεν πολιτική εξουσία είναι έτοιμη και διατεθειμένη να προχωρήσει σε εκουγχρονισμό των σχέσεών τους, με την απαγκίστρωσή του ίδιου του κράτους από έναν ρόλο επιτροπείας που είχε αναλάβει από την εποχή του αντιβασιλείας του 1833, η Εκκλησία όμως εμφανίζεται απρόθυμη και ανίκανη να εκουγχρονίσει την συμπεριφορά της. Αρνείται να απαρνηθεί τον εθνικό και εθνικιστικό πλέον σήμερα εαυτό της, αρνείται να δει την αποστολή της ως κοινωνική και ηθική και όχι ως εθνική. Δεν αντιλαμβάνεται την νέα αποστολή των θρησκειών και τα των εκκλησιών σε μια κοινωνία ανοικτή και πλουραλιστική και σε μια Ενωμένη Ευρώπη πολυεθνική.

Η Πολιτεία διατάζει, από τη μεριά της παρόλο που το θέλει, να προχωρήσει και να καταργήσει την νομοθεσία που αναγνωρίζει μια προνομιακή θέση στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος και την εκθέτει διεθνώς και στο Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για τις δυσμενή και διακριτική μεταχείριση που επιφυλάσσουν οι δημόσιες αρχές, υπό την πίεση της Εκκλησίας, στα δόγματα και στις άλλες θρησκείες. Διατάζει να πάρει όλα εκείνα τα νομοθετικά και διοικητικά μέτρα, που θα την καθιστούσαν εξουσία ουδέτερη θρησκευτικά.

Η ορθόδοξη παράδοση και λατρεία ως μια βασική θρησκευτικο-πολιτισμική συνιστώσα της ελληνικής κοινωνίας. Το ανώφελο και πολιτικά ανέφικτο της συνταγματικής αναθεώρησης του άρθρου 3Σ

4. Είναι αλήθεια ότι σε μια κοινωνία με τέτοια συντριπτική πλειοψηφία ορθόδοξου πληθυσμού, το *Κράτος είναι δύσκολο ίσως και αδύνατο να συμπεριφέρεται αδιάφορα και ουδέτερα απέναντι στο θρησκευτικό φαινόμενο. Αν το έκανε θα ερχόταν σε αντίθεση με την ίδια την κοινωνία, με τον πληθυσμό του. Στην θρησκευτική ομοιογένεια του ελληνικού πληθυσμού οφείλεται αυτή η εύνοια και αυτός ο σεβασμός προς την ορθόδοξη Εκκλησία και όχι σε κάποια αντίληψη θρησκευτική ή εκκλησιαστική, που έχει διαβρώσει τάχα τον κοσμικό και λαϊκό χαρακτήρα του ελληνικού κράτους. Αν ορισμένα κράτη στην Ευρώπη μπορούν σήμερα να κόπτονται και να περηφανεύονται για το πολύ-πολιτισμικό τους χαρακτήρα και για την θρησκευτική τους ουδετερότητα, είναι γιατί η θρησκευτική τους κοινωνία δεν υπήρξε ομοιογενής, γνώρισε θρησκευτικούς πολέμους και εξασφάλισε την εθνική της συνοχή με αναγωγές σε άλλες ιδιότητες, εκτός της θρησκευτικής.*

Το αντίθετο συμβαίνει με την ορθόδοξη κοινωνία της Ελλάδος. *Η προνομιακή μεταχείριση της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν είναι απόρροια του τρόπου οργάνωσης της συνταγματικής εξουσίας, αλλά μοιραίο αποτέλεσμα του γεγονότος ότι στην ελληνική επικράτεια η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι η θρησκεία που επικρατεί πληθυσμιακά.*

Για να απαλειφθούν κάθε είδους διακρίσεις σε βάρος άλλων θρησκειών *δεν χρειάζεται για το λόγο αυτό να γίνει αναθεώρηση του Συντάγματος. Αρκεί μια σύγχρονη με βάση τις θεμελιώδεις αρχές του ερμηνεία του.* Τα ελληνικά συντάγματα και η συνταγματική οργάνωση του κράτους δεν υστερεί θεσμικά σε σχέση με τα άλλα συντάγματα της Ευρώπης. Η κοινή νομοθεσία χρειάζεται να αλλάξει και να ληφθούν μερικά συγκεκριμένα νομοθετικά μέτρα, που να απαλείφουν εντελώς τις διακρίσεις σε βάρος άλλων εκκλησιών και βεβαίως απαιτείται να αλλάξει η διοικητική και δικαστική πρακτική, καθώς και η συμπεριφορά των δημοσίων υπηρεσιών και των υπαλλήλων τους.

Εκείνη όμως που χρειάζεται αλλαγή στάσης ριζική είναι η Εκκλησία. Θα χρειαστεί, πρώτα, να πάψει να συμπεριφέρεται ως εθνική ή κρατική εκκλησία και να ζητά προνόμια ή προστασία από το κράτος. Χρειάζεται, δηλαδή, **να απογαλακτιστεί εθνικά και να αποκρατικοποιηθεί.** Να πάψει ο λόγος της να είναι κυρίως εθνικός και κρατικός. Μόνο ως εκπρόσωπος της πολυπληθέστερης θρησκευτικής κοινότητας νομιμοποιείται να ομιλεί σε μια πλουραλιστική κοινωνία και να υπερασπίζεται την θρησκευτική ταυτότητα των πιστών της, ως μελών μιας εκούσιας και εθελούσιας θρησκευτικής κοινότητας και όχι ως εθνικός εκπρόσωπος των πολιτών ενός εθνικού κράτους.

Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να *εγκαταλείψει τα κρατικά και δημόσια δώματα στα οποία κατοικοεδρεύει και να ενδημήσει στην κοινωνία των πολιτών, στην ιδιωτική-αστική κοινωνία.*

Δεν χρειάζεται βέβαια για να γίνει αυτό να απαρνηθεί την θρησκευτική και εκκλησιαστική της ιδιοπροσωπία, την ελληνο-ορθόδοξη ταυτότητά της. Χρειάζεται απλώς να δει **την ορθόδοξη παράδοση και λατρεία ως μια βασική θρησκευτικο-πολιτισμική συνιστώσα της ελληνικής κοινωνίας. Ως μια από τις πολιτισμικές συνιστώσες του νεοελληνικού πολιτισμού.** Μόνον έτσι μπορεί κατά την γνώμη μου να συνυπάρξει με άλλες θρησκευτικές κοινότητες και να συμβάλει στην ανανέωση της θρησκευτικής ταυτότητας των ορθόδοξων πιστών. Διαφορετικά θα βρίσκεται αντιμέτωπη διαρκώς με την Πολιτεία, η οποία είναι αναγκασμένη λόγω της πολύ-πολιτισμικής σύνθεσης του πληθυσμού να επιβεβαιώνει την ανεξιθρησκία της και την θρησκευτική της ουδετερότητα.

Το δίλημμα της Ιεραρχίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος είναι ιστορικής σημασίας: η εκκλησιαστική της ταυτότητα ταυτίστηκε με την εθνική. Σε μια εποχή υποχώρησης των εθνικών ταυτοτήτων και επαναπροσδιορισμού τους, ενόψει της προοπτικής της Ενωμένης Ευρώπης η Ιεραρχία έμεινε μόνη να υπερασπίζεται μια συλλογική ταυτότητα, την εθνική, την οποία άλλοτε ταυτίζει με το εθνικό κράτος και άλλοτε με το Γένος των Ελλήνων, εκδοχή που υπερβαίνει το κράτος και το παραμερίζει.

Το ισχύον Σύνταγμα δεν είναι ιδεολογικά ή θρησκευτικά χρωματισμένο, όπως υποστηρίζουν μερικοί, όχι μόνον διότι αναγνωρίζει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και της ελεύθερης και

ίσης ανάπτυξης της προσωπικότητας του καθένα, αλλά και διότι δεν τάσσει στο κράτος καθήκοντα εκπλήρωσης σκοπών ιδεολογικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα, όπως συμβαίνει με τα θεοκρατικά καθεστώτα, *με εξαίρεση την διάταξη του άρθρου 16 παρ.2Σ, που αναθέτει στο κράτος την «ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων. Το Σύνταγμα είναι θρησκευτικά και ιδεολογικά ουδέτερο και αυτό απορρέει τόσο από την δημοκρατική αρχή και την αρχή της πολιτικής ισότητας, όσο και από την θρησκευτική ελευθερία, άρθρο 13 Σ, σε συνάρτηση με την ελευθερία της συνείδησης του καθένα, 5 παρ. 1Σ, και τέλος και από την αρχή της ίσης κοινωνικής και πνευματικής αξιοπρέπειας, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 παρ.1Σ, που αποτελούν θεμελιώδεις και μη αναθεωρήσιμες συνταγματικές αρχές.*

Η συνταγματική προστασία του θρησκευτικού πλουραλισμού και της πολύ-πολυτισμικότητας από το άρθρο 25Σ

5. Η πλουραλιστική όμως αρχή, ως συνταγματική αρχή, καθιερώνεται στο άρθρο 25 παρ. 1 Σύνταγματος, η οποία αναγνωρίζει και εγγυάται τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου. Η διάταξη αυτή υπονοεί ότι τα δικαιώματα τα έχει κάποιος και όλοι όσοι κατοικούν στην ελληνική επικράτεια είτε ως άτομα είτε ως μέλη μιας θρησκευτικής ή πολιτισμικής ή ιδεολογικής ή κοινωνικής συλλογικότητας, μιας κοινότητας ατόμων, στην οποία ανήκουν και θέλουν να ανήκουν. Δικαιούνται εξ αυτού του λόγου να διεκδικούν προστασία για αυτό τους το συλλογικό συνανήκειν. Δικαιούται άρα να **επιδιώκουν τη δημόσια αναγνώριση της συλλογικής τους ταυτότητας**. Το Σύνταγμα επομένως **εγγυάται ρητά τον ιδεολογικό, κοινωνικό, πολιτικό και θρησκευτικό πλουραλισμό, όπως συμβαίνει και με μια παρόμοια συνταγματική διάταξη στην Ιταλία**. Και μαζί τους την προστασία τον πολιτισμικό πλουραλισμός.

Η ελληνική Πολιτεία δεν υστερεί, επομένως, ως προς τον συνταγματικό της εξοπλισμό και μπορεί να *ατενίζει τις προκλήσεις του πλουραλισμού* με αίσθημα ασφάλειας και σιγουριάς. **Διότι ξεχωρίζει και οφείλει να ξεχωρίζει τον πιστό από τον πολίτη**. Η ιδιότητα του πολίτη ενώνει τα άτομα σε μια πολιτική αποκλειστικά βάση. Η ιδιότητα του πιστού, τα επιτρέπει να διαφοροποιούνται ανάλογα με την πίστη τους και να συμβιώνουν ειρηνικά, επειδή ασπάζονται τις ίδιες πολιτικές αξίες και είναι πολίτες του ίδιου κράτους. Στις πλουραλιστικές κοινωνίες, όπως πρέπει να αντιμετωπίζουμε πλέον τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, οι κοινωνικές ή θρησκευτικές ομαδώσεις, όπως είναι οι θρησκευτικές κοινότητες, μπορούν να διεκδικούν τη δημόσια αναγνώρισή τους και τον σεβασμό τους, ως τέτοιων από τις δημόσιες αρχές αλλά και από τις άλλες κοινότητες, **εφόσον οργανωθούν και εμφανιστούν στη δημόσια σφαίρα ως κοινότητες θρησκευτικές, ιδεολογικές ή κοινωνικές με μια ξεχωριστή η κάθε μια συλλογική ταυτότητα**.

Την ιδιαίτερη συλλογική, θρησκευτική της, ταυτότητα η ορθόδοξη εκκλησία της Ελλάδος οφείλει να την αναδείξει μέσα από τη πλούσια παράδοση και τη εντυπωσιακή λατρευτική πρακτική που διαθέτει.

Η διάπλαση της λατρευτικής της ταυτότητας είναι βέβαια δική της υπόθεση και όχι του κράτους. Δεν χρειάζεται την επίσημη αναγνώριση του κράτους. *Η ταυτότητά της δεν πιστοποιείται με νόμους και διατάγματα ούτε με κρατικές προσταγές. Πλάθεται και ξαναπλάθεται διαρκώς και αενάως.* Δεν είναι δεδομένη. Η **ελληνο-ορθόδοξη θρησκευτική ταυτότητα, οφείλει ως «πολιτισμική» ταυτότητα να συνυπάρχει και να επιβεβαιώνεται ειρηνικά μέσα σε μια ανοικτή και πλουραλιστική κοινωνία με άλλες συλλογικές ταυτότητες, σε συνθήκες ισότητας και αμοιβαίου σεβασμού..**

Εκείνο που μπορώ να διατρανώσω, ως ειδικός, είναι ότι το ισχύον, αλλά και όλα τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα, παρέχει όλες τις τυπικές εγγυήσεις, θρησκευτικής ανεξιθρησκείας και ουδετερότητας, για ίση προστασία ενώπιον του νόμου και μέσα από το νόμο όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων και ταυτοτήτων.

Οι Έλληνες πολίτες φαίνεται πως έμαθαν μέσα από την μακρόχρονη συνταγματική εμπειρία τους να σέβονται τις συνταγματικές αξίες και να τις υπερασπίζονται μέσα από έναν δημοκρατικό συνταγματικό πατριωτισμό. Και η δημοκρατική συνταγματική τους συνείδηση τους υπαγορεύει να θεωρούν την μεν θρησκευτική συνείδηση ιδιωτική ή προσωπική υπόθεση του καθένα, την δε θρησκευτική τους ταυτότητα ως συλλογική ταυτότητα μιας θρησκευτικής κοινότητας. Ως κοινή ή δημόσια υπόθεση που ενδιαφέρει την κοινωνία και όλα τα μέλη της, ως μέλη του κοινωνικού συνόλου, που ζητούν δημόσια αναγνώριση και ίσο σεβασμό από όλους, ως σύνολο και ως συλλογικότητα. Γ'αυτό και προσβλέπω με δημοκρατική αισιοδοξία στο συνταγματικό πλουραλιστικό μέλλον της ελληνικής κοινωνίας.